

Kornai

A függetlenség és a a patriotizmus jegyében

„Tudományos munkásságomnak mindvégig központi témája volt a rendszer fogalmának megértése. Évtizedeken át foglalkoztam egymás mellett élő rendszerek összehasonlításával.” - írja Kornai „rendhagyó” önéletírása utolsó fejezetében. Önmagát illető szóhasználat a könyv négyszáz oldalán mindvégig szerény. Tudományos kutatónak nevezi önmagát, tudományát szürkének. Szóhasználatának szerénységével azonban nem tud megtéveszteni. Tudós ő, egy tudós emlékiratait írta meg. Egy tudós tudománya meg felerészben abból áll, hogy óvatosan és az anyag megsértése nélkül kicsempéssze a munkájából a saját személyét. Ha nem tenné meg, akkor nem az egymás mellett élő rendszerekre figyelnénk, hanem arra, hogy ő milyen.

Jómagam semmi mással nem foglalkozom, csak a személyessel. Nem szoktam az irodalmi munkásságomról beszélni. Talán soha le nem írtam, hogy lenne ilyesmim. Holott van. Legfeljebb azt mondhatom, hogy négy évtizedes munkálkodás után, ma már a cselekvés, a jellem, a testi küllem, a beszédmód, a nem, az életkor, az érzéki állag, az érzelmi habitus vagy a gondolkodásmód mineműségénél jobban érdekel, hogy a személyes adottságok milyen összefüggésben állnak egymással és a tágabb környezettel. Magyarán, én sem foglalkozom mással, mint

Kornai. Egy olyan környezettel, amely a hasonlóságoknak, az azonosságoknak és a különbözőségeknek egy még tágasabb rendszerében helyezkedik el. Idősebb korában az ember (tegyük hozzá gyorsan, hogy szerencsés esetben), nem annyira a dolgok funkciója, felülete vagy állaga, hanem inkább a dolgok struktúrája iránt érdeklődik.

Hogyan lesz rendszer a jellegzetesen funkcionáló egyesekből. Mi a sokaság. Rendszereiben a káosz miként él tovább. Vajon a tulajdonságok és a megjelenési formák vagy éppen az összefüggések és a kapcsolódások által-e. Mi a hordozó anyag. Minek mi a hordozó anyaga. Vajon az egymás mellett élő tulajdonságok összefüggése kényszeríti-e ki a sokaságból a rendszert (vagy az eseti rendezés gesztusát), s akkor maga a rendezettséget kívánó tulajdonság cipeli magával a káoszt, avagy ellenkezőleg, minden egyedi tulajdonság az eleve adott rendszer mintájából és mintájával él, s akkor a káosz biztosítóka éppen a dolgok és kapcsolataik sokasága.

Meg így tovább, kérdés kérdés hátán. De most ne menjünk el a fekete lyukig, mert Kornai könyvének bemutatóján erre nincs idő. Habár ki tudja. Talán épp egy ilyen divatos és elég nagy sötétségben tapogató tudomány esetében lenne jó a nagy fekete lyukra időt szakítani. Maga az intervallum is része egy olyan egésznek, amelyet alig ismerünk. Egy egész feltételezése nélkül a rendszer nem megismerhető. Mit tegyünk. Működésének jeleit (mármint az intervallumét), az egymás mellett élő rendszerek tanulmányozása közben nem lehet nem észrevenni. Az egyénivé formázott ember például folyamatosan azt hiszi, hogy nincs ideje, elkésett vagy éppen ellenkezőleg, túl korán jött, meghal az unalomtól, nem tud mit kezdeni az idejével. Egy olyan rendszerben kéne az időt bemérnie, amelyet előre nem lát át, s ezt nem látja be.

A szerkezeti és működési elvek felderítésére irányuló olthatatlan humánus vonzalom és törekvés Kornai könyvének nem az egyetlen olyan vonása, amelyben nagy élvezettel és némi

idegenkedéssel magamra ismertem. De mondom sorban a többbit, a többi magamraismerést, bár szerénységből néhányat majd inkább elhallgatok. Most azonban engedjék meg nekem, hogy leragadjak magánál a műfajnál, az emlékiratnál, de ne azt kérdezzem, hogy miért ír valaki emlékiratot, hanem azt, hogy miért nem ír valaki emlékiratot.

Nem ír, ha nincs érdeklődés benne a saját személye iránt. Ilyen ember ritkán fordul elő szabadon a természetben, de van ilyen ember.

Nem ír, mert olyan tökéletesnek tartja a saját személyét, amihez földi halandó fel nem ér. Ilyen ember szintén ritkán fordul elő szabadon a természetben. Ipari körülmények között ellenben minden további nélkül, nagy tömegben előállítható, mégha ipari eredetéről neki magának sejtelme sincs.

Nem ír, ha van benne érdeklődés a saját személye iránt, de nem csak igyekszik minden személyét illető információt úgymond fedésben tartani, hanem egyenesen arra törekszik, hogy érdeklődésénél fogva törbe csaljon és félrevezessen másokat. Így őrzi cselekvési autonómiáját, amit szabadságnak nevez. Ilyen ember igazán bőségesen előfordul a szabad természetben, ő adja a modern társadalmak információval kereskedő szellemi elitjét.

Nem ír, mert olyan nyílt és közlékeny természetű, hogy írásban nem lenne mit elmondania. Álló nap szavakat bugyborékol. Szavai egy kicsit ugyan mindig félrehordanak, ami realitásérzékre, egészségesen működő önvédelmi ösztönre vall. Olyan általános benyomást kelt, mintha a világon minden mindennel összefüggene, de valójában állatias ösztönelete vezeti amikor reggeltől estig mellélocsog. Azoknak a magasan fejlett és fejlődő tömegetársadalmaknak, melyeket a bennük élő személyek önkéntes oportunitása jellemez, ő a legkészségesebb átlaga.

Nem ír, mert olyan mennyiségű gonoszságot követett el, olyan léptékű gonosztetteket, annyit csalt, lopott, szerelmeit és

barátait olyan orcátlanul felültette és becsapta, s mindezt olyan mértéktelenül élvezte, hogy tényleg jobb hallgatnia. Már csak az emberiség és a természeti környezet jövője érdekében is.

Nem ír, mert lusta és kéjsóvár. Ő az, aki melléd szegődik, sóhajtozva azt susogja, hogy élete kész regény, s néhány szóval tényleg elmesél egy lélegzetelállító történetet, de neki sajnos nincs ideje írni, mondja, mert neki a munkájából kell megélnie.

Nem ír, mert tudja magáról, hogy velejéig hazug ember, ami viszont üzletileg előnyös, bejött neki. Nem csak az emésztése és a bankszámlája van rendben, hanem az önismerete szintén pompásan működik, s így biztos lehet benne, hogy nem kíván sem a szépre, sem az igazra törekedni.

További eset nem létezik.

Aki ugyanis velejéig hazug és önismerete sincs, az már az emlékirók kategóriájába tartozik. Munkáját nagy forráskritikai apparátussal kell ellenőriznünk. Ami a szerencsének csupán az egyik, a munkás oldala. A szerencse napfényes oldala, hogy a forráskritikával belelátunk a csúnyaság és a gonoszság személyes és egyetemes szerkezetébe.

E lehetséges nemeknek és eseteknek az ismeretében immár plasztikusabban ábrázolható, hogy Kornai miért írta meg a maga emlékiratait. Be akarta mutatni, hogy a történelmi lelkiismeret korszakos feladványai miként oldhatók meg gondolkodással. Könyvének pedagógiai etosza van, tankönyvként használható, de nem csak a közgazdaságtudományban. Nem a történelmet állítja a középpontba és nem a személyes felelősségtudatot, hanem azt a gondolkodói munkát, amit velük kapcsolatban elvégzett. Aki tényleg kíváncsi rá, hogy az emberi társadalom milyen jellegű anyagokból és cselekvési mintákból van összerakva, s rezzenetlenül követi Kornai gondolkodását, az absztrakciós munkában kínálkozó személyes lehetőséget az emberiség antropológiai jövője szempontjából

fogja fontosnak tartani. Minél magasabb szintekre érsz el az absztrakcióban, annál jobban átlátod a rendszert, amelyben a jelenség elhelyezkedik. Magam is úgy gondolom, hogy a csúnyaság nem kevésbé fontos, mint a szépség. A hazugság szerkezete legalább olyan fontos, mint az igazság szerkezete. Aki optimális eredményre törekszik a leírásban, annak nem az egyik vagy a másik komponenst kell felfognia, hanem az összefüggésüket. Nota bene, mintegy mellékesen, járulékosan, önmagában. Nem azért kell szeretni a fákat, mert zöldek, hanem azért, mert fák. S nem csak valaminek a létét, hanem valaminek a hiányát legalább annyira.

De nem a létezés szempontjából írni le a hiányt, hanem a hiány szempontjából írni le a létezést. Ami azért más.

Kornai ragaszkodásának és rendíthetetlenségének köszönhetjük, hogy a hiány világegyetemét nem a bőség szempontjából írta le, habár nem feledkezett meg sem a bőség létezéséről, sem a bőségre irányuló vágyról vagy a hiányra vonatkozó szégyenről és megvetésről.

Ennyit a műfajról, s arról, hogy Kornai miként vetette érzelmei és intellektualitása ágyát. Mondjuk úgy, miként és mivel alapozta meg a gondolkodását, mielőtt önéletírásba fogott. Munkáinak jegyzékében a Marx *Tókéjéről* írott recenzió az első tétel. Kornai mindkét lábával a felvilágosodásba, a modernitásba torkolló szerzetesi tradícióban áll. Attitűdje leíró jellegű és kritikai jellegű. Azt pedig igazán nem felejthetjük el, hogy ezek a dolgok az európai szellem történetében egymásnak nem ellentettjei. A szerzetesek nem azért csináltak jó bort, mert a jó bort szerették (azért is), hanem azért, mert megvetették és megtagadták az anyagi világot, de nem a hordót, nem a hófokot, nem az oltványt, nem a vesszőt, nem a metszést és nem az optimális mennyiségeket vagy az optimális időpontokat.

Most azonban azon leszek, hogy könyvét ne annyira az askétikus tradíció, a leíró és kritikai attitűd, hanem

inkább műfaji specialitásának nyomvonalán kövessem. Az előzményekhez híven, ne azt mondjam el, hogy mit írt meg, mert ahhoz jobbára nem értek, jobbára nem is érdekel, hanem arra hívjam fel a figyelmet, hogy a reá annyira jellemző rendszerleírás és struktúraleírás érdekében mi mindenről mondott le.

Már csak azért is beszélni kell erről, mert abban a kultúrában, amelyet a hiány uralt és a bőség álma kísért el, a lemondás fogalmát félre szokták érteni. Ma már a bőség miatt is félreértik. A lemondást nem föltétlenül nemes erkölcsi elvek vezetik, nem is föltétlenül a kényszer, hanem olykor a józan ész, a türelem, a belátás vagy a kímélet. Egyszer egy német szaunában azt ordította nekem egy másfél mázsás izzadó alak, hogy mire vagyok ilyen szerény és szelíd. Holott nem azért nem terpeszkedtem el a padon, mintha erkölcsileg nehezményeztem volna a terpeszkedést, hanem azért, mert nem akartam túl közel kerülni a bűzös és ronda testéhez.

Ha könyve megírása előtt Kornai elmondta volna nekem, hogy emlékezéseiben milyen nyersanyagokról óhajt lemondani, akkor a szándékát nem értettem volna meg. Csak bámultam volna, hogy valaki a saját személyiségének ábrázolásáról akar lemondani. Hiszen ő tudós, mégha szerénysége nem engedi is a szót kimondani. Akinek a szürke tudománya által megkívánt műveleti rend fontosabb, mint a hétköznapi személye. Aki szabad természethez érve az órájára néz, hogy mennyi ideje van erre az egészre. Ami magyarra fordítva azt jelenti, hogy személye nem más, mint az absztrakciós munka edénye. Teste a gondolkodói munka hordozóanyaga. Olykor sétával kell felfrissíteni, hogy a kollektív reflektivitáshoz szükséges felületként optimálisan működhessen. Erre mondja Esterházy gőgösen, hogy én nem vagyok.

Jó, rendben, de ki hiszi el nekik.

Továbbá le akar mondani a történelmi folyamat ábrázolásáról. A saját történetéről és a másokéről. Mintha nem is létezne

külvilág, csak a tudomány világa létezik. Nem akar sem társadalomtörténeti, sem szellemtörténeti rezümét vagy kronológiát. Ő nem történész, arra itt a barátja, a Litván. Munkájával amúgyis minden ízében befogadta a korszakot.

Ezt az utóbbi mondatát azonban már nem ő mondaná, hanem én mondom ki helyette.

Ha csupán a szándékáról hallok, akkor minden szakmai hisztériámat bevetve, felordítok, hogy ember, maga megőrült, térjen észhez, maga éppen arról akar lemondani, ami minden tisztességes emlékirat anyagát adja. Hangosan méltatlankodtam volna, ahogy magamat az ellenszenvesebbik oldaláról ismerem. S nem csak a nagy emlékirókhöz utasítottam volna, Rousseau-hoz, Goethe-hez, Saint-Simon herceghez, Dosztojevskájához, Gorkijhoz, Viktor Klempererhez, mit tudom én még kihez, akár Simone de Beauvoir-hoz, s ha azzal mentegette volna önmagát, hogy hiszen mindezeket jól ismeri, akkor egy virtigli pesti bölcsész normatív szigorának és teljes fölényének erejével rontottam volna rá, mondván, hogy Franziska Gräfin zu Reventlow emlékiratait biztosan nem ismeri.

Még szerencse, hogy a munkatervét nem velem beszélte meg. Nem is beszélhettük volna meg, hiszen alig ismerjük egymást. Így aztán azt sem tudhatja, hogy absztrakciós munkájával milyen konkrét és tárgyias akcentust adott a munkámnak. Ezt majd egyszer még elmesélem. Összesen kétszer találkoztunk, mintegy véletlenül. Akkor is mindössze néhány udvarias, semmire nem kötelező mondatot váltottunk egymással.

Kicsit mégis több történt, mintha csak azt mondanám, hogy azonos korszakban éltünk.

Kornai valóban rendhagyó önéletrajzot írt. Ám könyvének specialitása (alkatához és művéhez igen méltó módon) nem a rendhagyás, nem a műfaji renitencia. Lemondás és elhagyás, ezek csupán eszközök. Ha lemond a személyiségéről és nincs történelem, akkor más nem marad, mint maguk a munkák, a munkái, a művek, ezek kronológiája. Mögöttük a gondolkodás és

a tapasztalás személyes örömeiről és bánatokról leválasztott processzusa. Csak semmi dráma. Gondolkodási folyamatok, amelyek a munkáihoz elvezettek, és az eredményei vagy a kudarcai, amelyek egy másik munkához átvezetnek. Kornai közgazdasági gondolkodásának (ahogy én látom), egyik fontos alapeszköze a redukció. Most magát a redukciót teszi a könyv szervező elvévé. Az erősen redukált anyagban hiányként kezd működni a személyiség és a történelem.

„A hiány” szerzője, életművének legfontosabb, s talán legnagyobb hatású témájánál, a hiány működésének megfigyelésénél cövekel le az önéletírásában is. Önazonosságának ez minden bizonnyal egy önkéntelen gesztusa.

A személyesség hiányának érzetétől erősen megmozgatott olvasói figyelem két kiválasztott tulajdonságot fedez fel, miközben életének munkáin és e munkák elvégzéséhez szükséges gondolkodói processzus fogalomrendszerén áthalad. Az egyik a függetlenség, a másik a patriotizmus. Kornai emlékirói specialitása e két fogalomba van bezárva. Mindkettő ritkaságnak számít a mai magyar közgondolkodásban. Egyiket sem erkölcsi kíváncsalként, hanem személyes adottságként kezeli. Származási helyüket is megmutatja. Patriotizmusának származási helye - Pilinszky szavával élve - a botrány, a huszadik század botránya. Ami egyáltalán nem ellentmondás. Kornai olyan független ember, aki néhány eszement antiszemita örvöngése miatt nem hagyja magát eltéríteni az európai kultúra nagy humanista áramától. Még akkor sem, ha ezek gyilkossággal, jogfosztással és közönséges rablással pecsételték meg a magyar történelemben egy egész korszakot, és a családját sem hagyták ki a gyilkosság, a jogfosztás és a közönséges rablás történetéből. Függetlenségének származási helye a huszadik század hiú szociális reménye, amelyhez éppen az európai kultúra nagy szerzetesi és kritikai áramához való ragaszkodás vezette el. Mikor is az egyenlőség eszméjétől tette függővé az életét.

A művek megszületésének folyamatával, nem minden pedagógiai szándéktól mentesen meséli el, hogy a feladott szellemi függetlenség miként visszaszerezhető a történelemtől, s a hazához való ragaszkodás miként nem elveszíthető. A szellemi függetlenség Kornai szemében egyáltalán nem megfellebbezhetetlen önérték. Szellemi függetlensége érdekében elkövetett erkölcsi vétségeit sem rejti el és nem is mentegeti. De nélküle, mármint a szellemi függetlenség nélkül, a józan ész és az ésszerű cselekvés napi szükséglete egy emberi társadalomban nem fenntartható, s ezért a magyar demokrácia jobbléte érdekében még nagyobb adag sem ellenjavallt belőle. Hiánya a pusztító.